

Людмила Петрушко

ЕМОЦІЙНИЙ СВІТ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦИТАТ ТА АЛЮЗІЙ ХРИСТІЯНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ¹

DOI: 10.58407/litopis.230211
© Л. Петрушко, 2023. СС BY 4.0
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7175-9143>

Метою статті є розкриття інформаційного потенціалу цитат і алюзій у контексті повідомлень Києво-Печерського патерика про емоційний світ. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні методів аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, нарративного, евристичного, ретроспективного, текстологічного порівняння, інтерпретаційного та герменевтичного. **Наукова новизна.** У статті здійснено першу спробу комплексного аналізу патерикових цитат і алюзій, пов'язаних із емоційним світом, частина з яких виявлена вперше або уточнена. **Висновки.** Виявлені цитати та алюзії походять із біблійних, агіографічних, повчальних та богослужбових текстів. Вони були покликані підкріпити ту чи іншу думку авторитетом текстів християнської літератури: через посередництво повідомлень про конкретні ситуації з реальії Печерської обителі підтвердити непохитну істинність слів Господніх: пов'язати локальну історію зі Священною; на рівні форми провести паралель між життями печерських святих і християнських святих більш раннього часу, які мали подібні риси; внести в патериковий текст те змістове наповнення, яке міститься в першоджерелі, «розширити» у контексті змісту межі патерикового слова, поглибити цей зміст додатковими важливими пластами. У частині випадків наявність цитат і алюзій, особливо коротких, могла бути пов'язаною з тим, що ці слова були добре відомими авторам, становили для них звичну лексику й тому не обов'язково «вклалися» в текст із певною метою, хоча могли й бути усвідомленими як цитата чи алюзія. Важливі аспекти печерської візії емоційного світу базувалися на християнській, насамперед біблійній, традиції. Отримані висновки мають значення як у контексті проблематики джерел, так і в контексті вивчення емоційного світу людини українського Середньовіччя.

Ключові слова: емоційний світ, Києво-Печерський патерик, цитати та алюзії, Святе Письмо, агіографія, повчальна література, богослужбові тексти.

Постановка проблеми. Києво-Печерський патерик як пам'ятка багата своїм культурно-історичним змістом², як одне з досить обмеженого кола збережених до нашого часу джерел Середньовіччя, як збірник різножанрових текстів, пов'язаних із найвизначнішою обителлю тієї доби, викликав і продовжує викликати інтерес дослідників, насамперед істориків-медієвістів, текстологів, філологів. Питання джерел, використаних при створенні першого оригінального Отечника, було одним із центральних у патерикознавчих студіях. Однак, незважаючи на це, воно досі залишається не вичерпаним і не втрапило своєї актуальності. Очевидно, причин для цього є щонайменше дві. Насамперед, це – значний обсяг пам'ятки, її структура, складена з різних творів. Друга причина полягає в різних рівнях обізнаності авторів і тогочасних читачів / слухачів, з одного боку, і нинішніх дослідників (колеги дореволюційної школи в цьому аспекті були більш компетентними, однак, за нашими спостереженнями, і їм не все вдалося «побачити»), з іншого, із текстами, які буквально наповнювали життя середньовічної людини, особливо духовних осіб, усіх причетних до чернецтва. Ідея віднайти всі джерела Києво-Печерського патерика, алюзії, прямі та приховані цитати, розшифрувати їх глибинний зміст у конкретних контекстах – є однаково чудовою і однаково, мабуть, нездійсненою. Проте, за євангельською притчею, можна

¹ Доповідь була виголошена під час міжнародного наукового круглого столу «Києво-Печерський патерик: джерела та контекст», який відбувся 25 листопада 2022 р. в м. Париж (Франція) у рамках днів франко-українських наукових досліджень і був приурочений до 800-річчя з часу створення цієї давньоукраїнської літературної пам'ятки. Організаторами заходу виступили: École pratique des hautes études (Paris) спільно з Інститутом історії України НАН України (Київ), Національним заповідником «Києво-Печерська лавра» (Київ) і Міжнародним інститутом афонської спадщини (Київ).

Висловлюю глибоку вдячність усім прекрасним людям, котрі посприяли появі цієї скромної розвідки, а найбільше моєму дорогому подорожжю С.В. Прудивусу, який допоміг у виявленні великої кількості джерел походження аналізованих цитат і алюзій.

² Сивець С. Філософсько-літературна інтерпретація категорії «мовчання» та «тиші» в «Києво-Печерському Патеріку». *Літературознавчі студії*. Київ: ВПЦ «Київський університет», 2013. Вип. 39. Ч. 2. С. 388–391.

примножити даний Господом дар в десять разів, можна – і в п'ять. Головне – примножити, а не сховати (Лк. 19:12–28). Тож із великою радістю долучаємося до вирішення поставленої проблеми й ми. Оскільки тема є дуже об'ємною, а наші наукові зацікавлення насамперед пов'язані з емоційним світом досліджуваної пам'ятки, то об'єктом нинішньої розвідки було обрано цитати та алюзії у повідомленнях Києво-Печерського патерика про емоційний світ. Не претендуючи на вичерпність розкриття заявленої теми, все ж робимо свою скромну спробу віднайти та проаналізувати прямі та непрямі цитати з потенційних джерел.

Актуальність дослідження пов'язана з тим, що емоційний світ українського Середньовіччя становить одну з малодосліджених сторінок історії України. Києво-Печерський патерик у цьому контексті є надзвичайно важливою пам'яткою, яка дає можливість розкрити ідеальну та до певної міри реальну складові емоційної сфери. Виявлення та аналіз цитат (прямих, непрямих, очевидних, прихованих, потенційних) та алюзій із біблійних, богослужбових, агіографічних, повчальних текстів допоможе, по-перше, дати відповідь на велику кількість питань, які стосуються джерел Києво-Печерського патерика й характеру запозичень тощо, а по-друге, краще розкрити проблему емоційного світу людини українського Середньовіччя, зокрема краще з'ясувати, зрозуміти систему відчуття печерської емоційної спільноти, у тому числі її витоки. Оригінальні наративні джерела створювалися за центонно-парафразним принципом, тобто вони засновані «на систематичному зверненні до авторитетів – їх прямому чи непрямому цитуванні, оскільки сам ідеал літератури є нормативним»³. Дослідження цих джерел у такому ключі, розбір запозичень є надзвичайно цінним і важливим для комплексного вивчення погляду на емоції в печерській традиції. Сам факт звернення до авторитету Святого Письма, ідей інших авторів, а також включення до нового тексту, свідчить про їхню актуальність для авторів і оточення, до якого ці автори належали⁴. А отже, прямі чи непрямі запозичення цілком припустимо розглядати як уявлення тих осіб, із якими пов'язана їхня поява та збереженість в аналізованих джерелах.

Аналіз досліджень і публікацій. Колосальну роботу по виявленню цитат в усьому тексті першого оригінального Отечника здійснив свого часу Д.І. Абрамович. Результати його праці представлені на сторінках відомої публікації Києво-Печерського патерика⁵, оригінал якого зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського⁶. Однак названа дослідницька студія іноді потребує уточнення чи доповнення.

Цінні думки щодо джерел повідомлень про словози висловив Ф. Конт⁷. Хоча його розвідка стосується зовсім іншої пам'ятки та періоду, спостереження автора має важливе значення й у контексті вивчення нашого джерела.

Метою дослідження є розкриття інформаційного потенціалу цитат і алюзій у контексті повідомлень Києво-Печерського патерика про емоційний світ.

Вона конкретизується такими **завданнями**:

- 1) виявити у відповідних повідомленнях Патерика цитати та алюзії й встановити їх першоджерела;
- 2) проаналізувати зміст цитат і алюзій у контексті патерикових розповідей та із врахуванням смислового наповнення джерела запозичення;
- 3) з'ясувати причину появи цитат і алюзій у тексті, їхнє функціональне призначення;
- 4) крізь призму цитат і алюзій встановити параметри зв'язку печерської візії емоційного світу із християнською традицією.

Методологічними засадами дослідження є загальнонаукові принципи історизму, об'єктивності, комплексності та системності. У роботі використано низку методів, серед них – аналізу, синтезу та узагальнення, класифікації та систематизації, індукції та дедукції, наративний, евристичний, ретроспективний, текстологічного порівняння, інтерпретаційний та герменевтичний.

Методологія й практика герменевтичного методу дослідження наративних текстів викладена в праці І.М. Данилевського⁸.

³ Данилевський І.М. Центонно-парафразний принцип в творчестве первых киево-печерских летописцев: препятствие или помощь для исследователя? *Могиланські читання 2001 р.* Київ: Віпол, 2002. С. 71.

⁴ Там само.

⁵ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. Репринтне видання. Київ: Час, 1991. 280 с.

⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 306. Спр. 386 п. 219 арк.

⁷ Конт Ф. «Кончавше правило, паки начах молитися Христу и Богородице со слезами» (Слезы в русской духовной культуре). *Тело в русской культуре*. Москва: Новое литературное обозрение, 2005. С. 113–118.

⁸ Данилевский И.Н. Повесть временных лет: герменевтические основы изучения летописных текстов. Москва: Аспект Пресс, 2004. 383 с.

На позначення осіб, про чий нерадісний емоції повідомляє джерело, у статті вживається поняття «герої». На наш погляд, саме це слово найбільш адекватно виражає зміст, який ми маємо на меті передати – їхнє існування не лише в тексті, але й у реальності. На відміну від понять «персонажі» і «дійові особи», які відображають лише один (перший) із зазначених аспектів.

Оскільки текст Києво-Печерського патерика зазнавав редагування, а в контексті цієї розвідки ми здебільшого не ставили перед собою завдання виявлення можливої появи тих чи інших цитат та алюзій у пізніших редакціях, то слово «автор(-и)» може позначати також і редактора.

Цитати та алюзії іноді є частиною прямої мови героїв. Припускаємо, що вираження тієї чи іншої думки словами Святого Письма чи інших текстів християнської літератури – це, імовірно, робота авторів. Однак не вважаємо за правильне заперечувати можливість того, що самі герої висловлювалися саме в такий спосіб. Тому в цих випадках писатимемо: «герої та / чи автори».

Зіставлення патерикових цитат та алюзій із потенційними першоджерелами повинно було б здійснюватися за тими текстами, які були доступні героям та авторам Печерського отечника. Однак їх виявлення не завжди можливе. І наразі це досить складне завдання. Тому звертимемо з більш сучасними текстами, розуміючи умовність такого зіставлення й маючи сподівання на подальших етапах дослідження здійснити зв'язки з хронологічно близькими першоджерелами.

Виклад основного матеріалу дослідження. У результаті опрацювання повідомлень Києво-Печерського патерика, що містять згадки про емоційний світ, було віднайдено 44 цитати та алюзії – явні та ймовірні. 19 із них виявили свого часу дослідники, серед яких Д.І. Абрамович та Ф. Конт (походження 5 цитат ми уточнили / доповнили) (у таблиці позначено прізвища названих науковців відповідно літерами А та К). 25 – результат наших спостережень і припущень.

Щодо самої процедури пошуку цитат і алюзій, то можемо назвати 6 важливих шляхів їх виявлення:

1) вказівки самих героїв та / чи авторів Києво-Печерського патерика (у деяких випадках вони дають пряму вказівку на те, що це слова зі Святого Письма чи іншого тексту, однак здебільшого – таке посилання відсутнє);

2) здобутки попередників, колег;

3) особиста обізнаність дослідника з біблійними, богослужбовими та іншими текстами християнської літератури (від рівня цієї обізнаності залежить можливість «впізнати», «помітити» цитату чи алюзію в патериковому тексті, надто – особливим чином не виділену, надто – невелику за обсягом тощо);

4) відкриття, які можуть відбутися зовсім несподівано – під час Богослужіння, читання житійного тексту тощо;

5) робота зі словниками (йдеться про ознайомлення з прикладами із джерел, які наведені в словникових статтях, що стосуються вербальних номінацій емоцій; у такий спосіб нами було встановлено потенційне з великою часткою вірогідності зовнішнє походження двох патерикових уривків);

6) зіставлення патерикових фраз, словосполучень із тотожними чи подібними з інших джерел (цей метод більш можливий у випадку досліджень, подібних до нашого, коли попередньо було опрацьовано певне коло текстів на предмет повідомлень про емоційну сферу чи хоча б один її аспект).

Найлегше виявити цитати та алюзії, якщо є відповідні словесні вказівки (наприклад, «Рече бо Господь...»), або навіть без вказівок, але якщо вони відносно об'ємні. У таких випадках запозичення не викликає чи майже не викликає сумніву. А якщо перед нами словосполучення (наприклад, «плакати горько», «плачася и сѣтуя»⁹), то навіть за умови їх тотожності чи текстологічної близькості до біблійних текстів, ми не можемо однозначно сказати, що йдеться про свідоме запозичення і взагалі про запозичення: вони могли мати як літературне, усвідомлене чи неусвідомлене, так і звичайне походження, наприклад, бути сталими виразами в побутовій лексиці.

Хоча ми й обмежили пошук запозичень повідомленнями про емоційну сферу, об'єм дослідження виявився досить великим. Тому в нинішній розвідці представлено лише частину відповідних цитат і алюзій, тих, які були віднайдені здебільшого за допомогою перших чотирьох названих нами способів. Два останні залишаються багатонадійною перспективою. Деякі кроки в цьому напрямку уже здійснені. Зокрема, надзвичайно цінні відкриття подарувало опрацювання повідомлень про емоції з Житія прп. Сави Освяченого¹⁰.

⁹ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 174.

¹⁰ ІР НБУВ. Ф. 310 (Ніж.). № 25. Житіє Сави Освяченого. 79 арк.

Однак їх розгляд потребує окремої уваги. З огляду на це ми розуміємо, що висновки не можуть мати вичерпний та абсолютний характер, адже до аналізу в цій статті не залучено все коло потенційних джерел, навпаки, ми швидше обмежилися біблійними текстами та поодинокими несподіваними відкриттями. До того ж, мала місце певна вибірка за тематичною спрямованістю – йдеться лише про цитати та алюзії в повідомленнях про емоційний світ. І все ж, навіть за таких умов, отримані результати, на наш погляд, матимуть значення в контексті заявлених проблем.

Сльози і печаль. Смуток і плач, які є найчисленнішими емоціями Києво-Печерського патерика, посідають чільне місце і за кількістю цитат і алюзій (21).

У частині випадків (4) автори дають вказівку на те, що наведені слова є цитатою. Так, у розповіді про прп. Феофіла Сльозоточивого, про покаянні сльози святого, Ангел, який приніс звістку про спасіння душі печерського отця і його відхід до Бога з радістю, підтверджує сказане авторитетом Господніх слів із Євангелія: «тїй (Творець – Л.П.) бо рече: «блажени плачущи, яко тїи утїшаться»»¹¹ (Мф. 5:4). Цитата безпосередньо стосується обставин духовного життя прп. Феофіла: розкаюючись у своїй гордині, наляканий загрозою скорої кончини у гріхах, він багато років провів у покаянному плачі. За це святий отримав помилування й утішення, радість від Господа¹².

У цій само розповіді автор наводить ще одну фразу, також тісно пов'язану зі слізним подвигом Печерського отця, і слово «рече» вказує на її запозичення: «да с'яввий сь слезами пожнеть в радости рукоати своя: плакаху бо ся, рече, вм'яюще с'мена своя, сїи о Христї утїшени будут»¹³. Цей патериковий текст є дещо перефразованою цитатою із Псалтиря (Пс. 125:5–6). Його зміст фактично ідентичний попередньому аналізованому тексту. Вказівка на запозичення («рече») була покликана, на наш погляд, нагадати, наголосити, що це слова зі Святого Письма, тобто це неложна істина Господня, а отже, підтвердити патерикову думку Найвищим авторитетом. Припускаємо, що в такий спосіб також проводилася паралель між життєм печерського подвижника та біблійними словами, рідна локальна монастирська дійсність пов'язувалася зі Священною історією, засвідчувалася здійснення написаного в Святому Письмі в координатах Печерської обителі.

На підставі цих двох цитат можна зробити висновок, що притаманне печерській спільноті усвідомлення важливості покаянного, духовного плачу в справі спасіння ґрунтується й на новозавітній, і на старозавітній традиції, що складають одну – християнську традицію.

У Житті прп. Феодосія в оповіді про скорботу отців через виведення блаж. Варлаама з монастиря його батьком, їхню молитву та плід цього прохання до Господа сказано: «възваша бо, рече, праведній, и Господь услыша их и от всѣх печали их избави их...»¹⁴. Фраза запозичена з Псалтиря (Пс. 33:18) і безпосередньо стосується описаної ситуації. У цьому випадку, на наш погляд, справедливі наведені вище припущення щодо причин появи цитати в тексті зі вказівкою на запозичення: підкріплення авторитетом Господніх слів, засвідчення їх непохитної істинності.

Розповідь про прп. Прохора Лободника, якому Господь за його подвиг суворого утримання дарував утішення, також містить цитату з Псалтиря (Пс. 29:6), яка на рівні символіки відповідає обставинам життя святого: «по реченному “вечеръ въдворитьсѣ плачь, и зутра радость”»¹⁵. Знову-таки автор, на нашу думку, мав на меті підкріпити події з монастирської історії авторитетом слів Господа.

Деяка частина з виявлених цитат не має вказівки на запозичення. Однак їх близькість до біблійних та деяких інших текстів, а також розмір (якщо це речення, то є більше підстав говорити про запозичення, а якщо йдеться про словосполучення – тоді висновок не такий однозначний) дозволяють вважати їх цитатами та / чи алюзіями. Однією з них є фраза із Псалтиря (Пс. 54:23), яка в дещо відмінних варіантах зустрічається в тексті Патерика тричі. Цю думку висловлюють різні герої Патерика в творах різних його авторів (прп. Нестора, прп. Симона, прп. Полікарпа). Це й прп. Феодосій, який заспокоює економа: «всю печаль свою възверзи къ Господу, яко тїй попечеться нами, яко же хочеть»¹⁶. Це й печерські отці, які втішають прп. Арефу, коли його обікрали злодії: «възверзи на Господа печаль свою, и тїй тя препитаеть»¹⁷. Це й прп. Аліпій, який звертався до христулюбця, коли той непокоївся, чи буде написано вчасно ікона, яку замовили: «възверзи на

¹¹ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 161.

¹² Там само. С. 158–161.

¹³ Там само. С. 161.

¹⁴ Там само. С. 35.

¹⁵ Там само. С. 150.

¹⁶ Там само. С. 50.

¹⁷ Там само. С. 121.

Господа печаль твою, еже о иконѣ, и тѣй сътворить, яко же хочеть»¹⁸. У всіх трьох випадках немає слів «рече», «по реченному» тощо. Тобто у героїв та / чи авторів, ймовірно, не було потреби наголошувати, що це фраза із Псалтирі. (Думку, що причина полягала у їх добрій впізнаваності, ми відкидаємо, оскільки аналізовані вище цитати, зокрема, із заповідей Блаженств (Мф. 5:4) та з Псалтиря (Пс. 33:18), були, на наш погляд, не менш відомі, тому що лунали за кожною Літургією). Вони промовляють ці слова як власні, не посилаючись на Святе Письмо. Але це зовсім не означає, що герої та / чи автори не розуміли їх біблійне (можливо, й через посередництво Богослужіння, оскільки 54-й псалом входить до служби 6-го часу) походження. Частота згадки цієї цитати зі Святого Письма може вказувати на важливість для печерської спільноти розуміння того, що в скорботах потрібно покладатися на Господа.

Майже тождна євангельському тексту фраза «не плачита мене, но плачита себѣ и чад своих» наведена в розповіді про прп. Николу Святошу¹⁹. Слова Спасителя, сказані жонам, які плакали через Його страждання (Лк. 23:28), у тексті Патерика каже князь-монах. Вони адресовані його братам. Цими словами прп. Никола заперечує доцільність можливого плачу через його кончину в результаті подвигів і висловлює турботу про братів, попереджаючи рідних про очікувані біди, вказує на те, що їхні нещастя будуть більшими, ніж його відхід із цього світу. У названому випадку використання відомої цитати з Євангелія, ймовірно, мало на меті внести в патериковий текст той зміст, який мали ці слова в Святому Письмі. Відносно невелика відповідь печерського подвижника поглиблена в такий спосіб контекстом головного першоджерела.

Преподобномученик Євстратій, відповідаючи своєму господарю, у полоні якого перебував і яким був розп'ятий, засвідчує свою віру в Господа Ісуса Христа як проповіданого пророками Спасителя й викриває нечестивість іудеїв. Святий промовляє слова: «яко суботь ваших ненавидить Господь и преложи праздниky ваша в с'ѣтованіе»²⁰, що походять із пророчих книг (Іс. 1:14; Ам. 8:10). Зокрема, та частина, яка пов'язана зі смутком, запозичена з тексту прор. Амоса. Ні герой, ні автор не зазначає, що це слова Пророків (хоча, до речі, кілька разів це зроблено в тексті, що передувало аналізованій фразі, стосовно інших цитат). Однак, припускаємо, для печерської спільноти, до якої належав і святий Євстратій, і прп. Симон, і перші читачі розповіді, це було очевидно. Преподобномученик та / чи автор свідомо використовує біблійні тексти, які стосувалися небогоугодності дій іудеїв, справедливого воздаяння за гріхи. Вважаємо, ця фраза була аллюзією, яка відсилала до старозавітного тексту, з метою поглиблення змісту патерикової розповіді, пов'язання давньоруської історії зі Священною, підкріплення слів авторитетом Святого Письма.

В описі гіркою проводження блаж. Варлаама в монастир і стану його близьких є текстологічна близькість до емоцій, згаданих у «Житті і муках Віта, Модеста та Крискентії». У патериковій розповіді (Житіє прп. Феодосія): «Бысть ... плачь великъ, яко и по мертвѣм. Раби и рабыня плачущися господина своего...»²¹. У «Житті і муках Віта, Модеста та Крискентії»: «Бысть же въплъ рабомъ и рабынямъ, плачущемъ господина своего»²² (тут і далі в статті підкреслення наші – Л.П.). В останньому, щоправда, контекст був іншим, причина сліз абсолютно різна. У Житті прп. Феодосія раби та рабині плачуть за блаж. Варлаама, не розуміючи величі чернечого шляху, обраного молодим боярином. У «Житті і муках Віта, Модеста та Крискентії» слюзи рабів та рабинь є проявом співчуття до господаря, який втратив зір (через свій гріх). Однак, незважаючи на те, що обставини плачу зовсім відрізняються, є суттєва, на наш погляд, подібність у двох житіях і, можливо, це пояснює запозичення цієї фрази: автор, прп. Нестор, бажав пов'язати дві реальні історії, які відбувалися в різний час і в різних місцях, але які, як він міг помітити і бути враженим цим, мали таку схожу обставину. Йдеться про спорідненість випробування, якому піддали своїх синів – св. муч. Віта та блаж. Варлаама – їхні батьки (отці), а також у християнській мужності, про яку святі молили Господа. Припускаємо, що автор, вносячи в свій текст фразу, прагнув у такий спосіб провести паралель між подвигом святого перших віків християнства й святого рідної землі та рідної обителі, вказати на зв'язок між ранніми подвижниками й печерськими. Важливо, що Житіє св. муч. Віта входило до Успенського збірника XII–XIII ст. (як, до речі, і Житіє прп. Феодосія), який, за припущеннями дослідників, міг мати південноруське походження (можливо, був створений саме в Печерській обителі, а отже Житіє св. Віта могло бути відомим автору).

¹⁸ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 178.

¹⁹ Там само. С. 116.

²⁰ Там само. С. 107.

²¹ Там само. С. 35.

²² Успенский сборник XII–XIII вв.: [текст] / Издание подготовили О.А. Князевская, В.Г. Демьянов, М.В. Ляпон под редакцией С.И. Коткова. Москва: Наука, 1971. С. 223.

Суздальський єпископ прп. Симон у посланні до прп. Полікарпа застерігає свого духовного сина від духовної загибелі, забороняючи прагнути через марнославство до єпископства чи ігуменства, попереджаючи про грікі наслідки непослуху, якщо він залишить святу Печерську обитель: «плакатися имаши послѣжде много безъ успѣха»²³. Подібні слова є в Повчанні Климента Болгарського зі Збірника Троїцького XII ст.: «Иже бо ся не плачеть грѣхъ своихъ, то безъ оустѣха имать плакатися»²⁴. Ми не можемо однозначно стверджувати про походження патерикових слів із зазначеного твору, однак текстологічна схожість між ними, на наш погляд, очевидна. Цілком імовірно, що існувало якесь спільне першоджерело, яким користувалися обоє авторів – і Климент Болгарський, і прп. Симон. Власне, якщо припустити, що в патериковому тексті Суздальського єпископа міститься свідомо алюзія саме на Повчання Климента Болгарського, то змістове зіставлення обох фраз може слугувати на підтвердження цієї думки: якщо Полікарп замість оплакування своїх гріхів буде прагнути до керування іншими, то його чекатимуть запізнілі сльози, як про це сказано в згаданому Повчанні. Можливо, джерело цієї фрази було відомим і для адресата Послання, що мало додати ваги цим словам у його очах.

Решта виявлених нами потенційних цитат і алюзій, пов'язаних зі смутком та сльозами, має ймовірний характер. Подекуди помітна більша чи менша текстологічна близькість до біблійних чи інших текстів не може бути потрактована однозначно на користь запозичення через те, що перед нами коротке словосполучення (яке могло мати й звичайне, не книжне походження) або ж текст не повністю тотожний можливному першоджерелу, особливо якщо останнє не є Святим Письмом. Попри це, розглянемо всі виявлені потенційні цитати та алюзії.

Емоції прокаженого киянина, який за своє невірство в допомогу печерських отців покрився гнійними ранами, виражені фразою «плачася и сѣтуя»²⁵, що є дуже близькою до псаломської: «яко плачя и сѣтуя, тако смиряхся» (Пс. 34:14). Гадаємо, ці патерикові слова брали свої витоки саме із Псалтиря. Хоча можливий варіант, що дві названі лексеми, які позначають нерадні емоції, поєднані між собою незалежно від Святого Письма, однак, вважаємо, що цей біблійний текст був настільки відомий для досліджуваної спільноти, що таке словосполучення, найвірогідніше, мало книжне походження. Щодо того, чи автор просто використав відому фразу, чи вносив у свій текст і її контекст – сказати складно. Якщо справедливий останній варіант, то, можливо, прп. Полікарп мав на меті сказати цими двома словами дещо більше – і про майбутнє смирення нещасного чоловіка, його покаяння, знаючи продовження фрази: «яко плачя и сѣтуя, тако смиряхся».

У згадуваній вище розповіді про преподобномученика Євстратія святий у своєму зверненні до господаря промовляє грізне пророцтво іудеям: «всплачете и възрыдаете»²⁶. Текстологічно воно дуже близьке до євангельських слів Господа (Лк. 6:25). Звісно, це могло бути і так поширене словосполучення. Однак, на нашу думку, врахування контексту – і Спаситель говорив про плач як воздаяння за гріхи, і святий полонений каже про подібне – дає підстави вважати, що названі слова все-таки походять зі Святого Письма. Цілком імовірно, зважаючи на змістову близькість, що герой та / чи автор вкладали у фразу, яку бачимо в Патерику, біблійний контекст, а отже, у такий спосіб, заручалися авторитетом Господніх слів.

Двічі в Києво-Печерському отечнику зустрічається майже тотожне словосполучення: «плачася горько»²⁷ та «плакася горько»²⁸. Воно дуже подібне до євангельських слів про розкаяння апостола Петра після відречення: «плакася горько» (Мф. 27:75; Лк. 22:62). Але однозначно стверджувати походження фрази саме з євангельських текстів не можемо. Навіть якщо так, то швидше йдеться про сталість цієї фрази, про те, що вона була знайома автору. А якщо й свідомо була внесена, то, на наш погляд, навряд чи її контекст важливий для аналізу. Адже перший згаданий у Патерику плач – запізніле покаяння того, хто відступив від віри Христової й наблизився до католиків; другий – природні сльози матері прп. Феодосія після довгої розлуки з рідною дитиною, однак це були сльози, які засвідчували її нерозуміння душеспасительного прагнення сина. Покаяння ж апостола Петра було правильним і незапізнлим. Так, він уже відрікся від Учителя, зрада відбулася, але в глобальному контексті плач не був даремним та марним. Після Воскресіння Господь, знаючи любов та покаяння св. Петра, поновив його в апостольському званні.

²³ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 102.

²⁴ Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. Санкт-Петербург, 1902. Т. 2. Ч. 2. Ствп. 951.

²⁵ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 174.

²⁶ Там само. С. 107.

²⁷ Там само. С. 191.

²⁸ Там само. С. 30–31.

Ще одне повідомлення про емоції матері прп. Феодосія є дуже близьким до текстів Канону, творіння Симеона Логофета, про Розп'яття Господнє і на плач Пресвятої Богородиці (Повечір'я у вечір Великої П'ятниці). У Житії прп. Феодосія: «не тръплю бо жива быти, аще не вижю его...»²⁹. У Каноні: «не терплю бо без дыханія мертва Тя видети» (Піснь 6); «...приими мя с Тобою, Сыне Мой и Боже, да сниду, Владыко, во ад с Тобою и Аз, не остави Мене едину, уже бо жити не терплю, не видяще Тебе, сладкаго Моего Света» (Піснь 7). Звісно, однозначно стверджувати факт запозичення не можна. Можливий варіант, що прп. Нестор не усвідомлено вніс до свого твору слова з богослужбового тексту (наприклад, святий автор писав Житіє в період Великого посту та після Воскресіння Христового й почуте в храмі закарбувалося в пам'яті, відтак, знайшло своє втілення в творі). Можливо, агіограф свідомо для зображення душевних переживань матері майбутнього Печерського ігумена використав слова з Канону, які передають скорботу Пресвятої Богородиці, Матері Божої і Матері усіх християн, через страждання Ї Божественного Сина.

Житіє прп. Феодосія містить іще одну фразу, яка має словесну подібність зі згаданим Каноном. Так, в описі сумного провадження блаж. Варлаама в монастир, емоції дружини описані так: «иде же и жена, мужа лишающися, горыць рыдающе»³⁰. У 7-й пісні Канону читаємо: «рыдающе Непорочная горце». Помітна текстологічна схожість, а також той факт, що і один, і інший плач належить жінці / Діві, у яких могла бути більша сила прояву емоції (свого часу дослідження гендерного аспекту візії сліз за патериковим текстом дозволило зробити такий висновок³¹), ніж у представників сильної половини людства, дають підстави припускати запозичення автором форми опису емоційного стану з Канону.

Відповідь прп. Феодосія на занепокоєння бояр через загрозу ув'язнення ігумена (через викриття ним негідних дій князя) – «или дѣтїи отлучение и сель опечалуеть мя?»³² – могла бути алюзією на євангельський текст: «И всякъ иже оставить домъ, или братію ... или чада, или села, имене Моего ради...» (Мф. 19:29). Якщо це справді було так, то алюзія стосувалася монашого подвигу: прп. Феодосій як людина, що ще раніше стала на чернечий шлях, залишив заради імені Христового все, що мав і міг мати в миру, тому він не має чого втрачати, не має з чим терпіти розлуку – ні з дітьми, ні з матеріальними статками. Імовірність алюзії в цьому уривку цілком можлива, якщо врахувати, що ці євангельські слова пов'язуються з монашеством і, власне, в самому Житії прп. Феодосія вони, разом із ще одними, наведені як такі, через які юний святий свого часу загорівся прагненням до чернечого життя³³.

Досить часто в Патерику в різних варіантах зустрічаємо фразу про моління зі сльозами: «моля Бога съ слезами»³⁴, «моляше Бога съ слезами»³⁵, «моляшеса Богу съ слезами глаголя»³⁶ та ін.³⁷ На нашу думку, це формулювання має однозначно книжне походження. Ф. Конт опосередковано вказав на можливі витоки словосполучення з книги Товії. У статті йдеться про слова архангела Рафаїла, адресовані Товії: «Когда ты молился со слезами, я передавал твою молитву Господу» (Тов. 12:12)³⁸. Однак загалом це словосполучення досить поширене у християнській традиції. Так, подібна фраза є й у згаданому Каноні в службі Повечір'я у вечір Великої П'ятниці: «молящи Его со слезами» (Піснь 5), а також у текстах Синайського³⁹ та Скитського⁴⁰ патериків.

У Житії прп. Феодосія двічі зустрічаємо фразу «съ слезами учаше»⁴¹. У Діяннях святих Апостолів містяться подібні слова: «учя со слезами» (Діян. 20:31). Хоча помітна певна схожість між біблійним та патериковим текстом, однозначно стверджувати наявність цитати чи алюзії не можемо. Якщо ж, справді, мало місце свідоме запозичення, то проводилася паралель між святим ігуменом та Апостолом.

²⁹ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 30.

³⁰ Там само. С. 35.

³¹ Петрушко Л. Печаль і сльози в епоху Середньовіччя: віковий та гендерний аспекти. *Історія, наука, пам'ять у науковому вимірі: стан, перспективи*. Матер. III міжн. наук.-пр. конф. Київ, 2022. С. 25–28.

³² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 67.

³³ Там само. С. 28.

³⁴ Там само. С. 50.

³⁵ Там само. С. 185.

³⁶ Там само. С. 51.

³⁷ Там само. С. 17, 56, 63, 73, 75, 98, 105, 159.

³⁸ Цит. за: Конт Ф. «Кончавше правило...»... С. 117. Наші спроби віднайти згадки сліз у цій фразі в Святому Письмі в різних варіантах перекладу не мали успіху. Див., наприклад, канонічний текст церковнослов'янською: «и нынѣ, егда молился еси ты и невѣстка твоя Сарра, азъ приношахъ память молитвы вашей предъ Святаго» (Тов. 12:12).

³⁹ Синайский патерик: [текст] / Изд., введ. Гольщенко В.С., Дубровина В.Ф. Москва: Наука, 1967. С. 141, 181, 217, 277, 368, 369, 376.

⁴⁰ Науково-дослідний відділ рукописів Російської державної бібліотеки. Ф. 304.І. Спр. 703; Скитский патерик. Арк. 68 зв., 141–141 зв.

⁴¹ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 55, 71.

Києво-Печерський патерик містить ще два важливі образи, пов'язані зі сльозами. Обидва вони згадані в розповіді про прп. Феофіла Сльозоточивого. Перший із них, це – «джерело сліз» («источникъ слезъ»). Йдеться про те, що святий, який багато років провів у слізному покаянні, після преставлення прп. Марка ще більше почав плакати, й у цьому контексті сказано: «проливаше источникъ слезъ, ему же паче множашесе»⁴². Тобто тут велика кількість плачу, його тривалість виражені через образ джерела сліз. Згаданий уже дослідник Ф. Конт писав про відомий із Псалтирі глибокий образ долини плачу з її джерелами: «Проходя долиною плача, они открывают в ней источники» (Пс. 83:7)⁴³. Цілком можливо, що для Печерських отців це поняття було більш знайомим із повчальних текстів, наприклад, із Лествиці⁴⁴.

Важливим також є образ «слезного сосуда». У патериковій розповіді йдеться про посудину, у яку святий Феофіл збирав свої сльози. Відтак, йому з'явився Ангел, який (здається, докорінням подвижнику за збирання сліз) показав йому ще більшу посудину, в котру за повелінням Творця було зібрано ті сльози, які прп. Феофіл не зібрав. Гадаємо, що автор міг проводити паралель, зв'язок між цими двома реальними посудинами з життя прп. Феофіла і «съсудом» сліз, згаданим у Псалтирі (здається, думка про присутню алюзію висловлена в науковій літературі, але, на жаль, нині нам не вдалося відшукати, у кого з дослідників конкретно): «У Тебя исчислены мои скитания; положи слезы мои в сосуд у Тебя, – не в книге ли они Твоей?» (Пс. 55:9). Адже якщо проаналізувати змістову частину цього біблійного тексту і порівняти з патериковим, то можемо зробити висновок, що, справді, цей момент із життя прп. Феофіла слугує яскравим підтвердженням слів із Псалтирі: Господь збирає сльози Своїх вірних рабів, у Нього не загублена жодна сльоза. Однак автор не наголосив на тому, що явно це живе втілення слів Святого Письма в монастирській історії: він зробив це посередництвом алюзії.

Радість. Примітно, що радісні емоції, які, згідно з нашими підрахунками, за чисельністю згадок посідають друге місце в емоційному світі Києво-Печерського патерика, і в контексті досліджуваної проблеми, за кількістю пов'язаних із ними цитат і алюзій – 14 – також слідує одразу ж за повідомленнями про сльози та печаль.

Частина (10, тобто у 2,5 рази більше, ніж у випадку смутку та плачу) названих цитат має прямі вказівки на походження з тексту Святого Письма. Так, сказано, що прп. Феодосій, зазнававши насмішок через убогий одяг, з радістю приймав докори, «имѣа на памяти присно слово Господне, и тѣм утѣшаа веселяшесе. “Блажени бо есте, рече, егда укорятъ вы и егда рекутъ всякъ золь глаголь на вы лююще мене ради. Възрадуитеся и възыграйте, се бо мзда ваша многа есть на небесѣхъ”»⁴⁵ (Мф. 5:11–12, Лк. 6:22–23). За нашими текстологічними спостереженнями, перша частина цитати (до слів «Мене ради») походить із тексту євангеліста Матфея, а друга (зі слів «Възрадуитеся...») – від апостола Луки (Д.І. Абрамович вказував лише на перший із цих двох текстів: Мф. 5:11–12). Важливо, що слова Господні були для прп. Феодосія авторитетом, довіряючи якому, він переносив випробування. І, очевидно, саме з цієї метою – для характеристики довіри святого Божому слову й вірності йому – автор наводить євангельську цитату, із зазначенням, що це заповідь Бога. Слова зі Святого Письма буквально стосувалися ситуації зі святим ігуменом.

Прп. Полікарп, прославляючи преподобних отців Печерського монастиря, у зверненні до архимандрита Акіндіна в кінці слова про прп. Агапіта пише: «Яко же бо рече Господь, радость бываает на небеси о едином грѣшницѣ кающемся, то кольма паче о толицѣх праведницѣх ангелом веселитися...»⁴⁶ (Лк. 15:7). Автор також, як і в інших випадках інші автори, звертається до Найвищого авторитету – Господніх слів, на якому будує другу, уже власну частину фрази. Однак нагадаємо: у євангельському тексті після слів про радість за одного грішника, який кається, Господь каже, що ця радість більша за ту, яка пов'язана з 99 праведниками, котрі не потребують покаяння. Якщо буквально зіставити зміст патерикового тексту з євангельським, може скластися уявлення про протиставлення автором печерянином свого твердження – Спасителю. Однак, прп. Полікарп, звісно, жодним чином не хотів зневажити Господні слова й тим паче він цього не зробив. Швидше, прославляючи отців Печерських, автор мав розуміння, що кожен із них уже приніс своє покаяння. Однак, на наш погляд, теза про те, що така велика кількість праведників повинна породжувати ще більшу радість, засвідчує, імовірно, використання цієї цитати із пам'яті, де збереглася одна важлива істина й не пов'язалася з нею друга її частина. Припустимо ще й таке пояснення (воно, до речі, може поєднуватися з попереднім), що в аналізованому пате-

⁴² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 160.

⁴³ Конт Ф. «Кончавше правило...»... С. 114.

⁴⁴ ІР НБУВ. Ф. 301 (ЦАМ КДА). № 145. П. Лествиця Іоана Синайського. Арк. 73, 75, 81 зв.

⁴⁵ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 47.

⁴⁶ Там само. С. 133.

риковому уривку акцент зроблено на кількості: якщо покаяння одного грішника породжує велику радість на небі, то тим більше – такий сонм праведників. І прп. Полікарп не перечить Господнім словам, а, навпаки, у своєму звеличенні отців Печерських опирається на авторитет цих слів.

Ще одна цитата з Євангелія наведена в контексті історії преподобномучеників Феодора та Василя, а конкретно – розповіді про те, як прп. Феодор іменем Господнім звелів нечистим духам, котрі перешкоджали його трудам, перенести дрова з берега на гору. І те, що понад людські сили, було звершено в такий спосіб. Як повідомляє автор, багатьом іновірцям це видається неправдивим, але свідки чуда прославили Господа, «творящаго предивнаа чюдеса своихъ ради угодникъ, яко же рече Господь: “не радуйтеся, яко души вам повинуються, радуйтеся паче, яко имена ваша написана суть на небесѣхъ”» (Лк. 10:20). Цитата безпосередньо стосується описаної ситуації: нечисті духи виявили покору Господу та Його угоднику. І, напевно, радість є дозволеною, адже сотворене Господом чудо через свого вірного раба засвідчує, очевидно, написаність імені прп. Феодора на небесах або, принаймні, імен святих засновників монастиря, про яких сказано далі. Так, автор продовжує пояснювати доцільність, можливість радості навіть за такої обставини (хоча в євангельському тексті йшлося про те, що не це повинно бути приводом для неї): «Но се убо съдѣа Господь въ славу свою молитв ради святихъ отецъ нашихъ Антонія и Феодосіа»⁴⁷.

Наступна цитата, вміщена у «Слові про заснування Печерської церкви», – «Радуйтеся бо, рече, и веселитесь, яко имена ваша написана суть на небесѣхъ»⁴⁸, – складається із двох євангельських цитат (Мф. 5:12, Лк. 10:20) (Д.І. Абрамович посилався лише на євангеліста Матфея – Мф. 5:12). Ми припускали, що це пов'язано із контекстом. У Патерику мовиться про блаженство похованих та написаних (!) у тому преславному храмі. Очевидно, йдеться про вписання імені в синодик. І цим міг би пояснюватися той факт, що цитата з євангеліста Матфея, яка закликає до радості, продовжується не тими словами, що йдуть у відповідному біблійному тексті, а уривком цитати з Євангелія від апостола Луки (Лк. 10:20), у якій небесна нагорода конкретизована: «имена ваша написана суть на небесѣхъ», що співзвучне патериковому повідомленню. Однак теза про написання у цьому храмі з'являється лише у пізнішій, Феодосіївській редакції, а в Основній вона відсутня: йдеться лише про поховання. Але вірогідніше, що ті, хто був похованим у Печерській церкві, записувалися в синодик і молитовно згадувалися. Тобто поховання передбачало й вписання. А отже, початково ця думка могла бути вкладеною в текст, а у Феодосіївській редакції отримала своє вираження й словами (цілком імовірно, під впливом євангельської цитати та її слів про написання). Можна навіть припустити, що авторська думка є такою: імена, вписані в синодик Великої Печерської церкви («въ животыа книгы»), написані на Небі. Автор підтверджує свою думку авторитетом Господніх слів, хоча вони й стосуються іншого. У цьому патериковому уривку, на наш погляд, біблійна цитата має лише власну самодостатню цінність – як слова Спасителя – її євангельські контексти в конкретному випадку не залучено до змісту патерикової розповіді. Автор пояснює свою тезу, що імена похованих (і вписаних у синодик) християн написані на Небі, тому що ця церква «Богови любльши естъ небесе»⁴⁹.

У контексті розповіді про прп. Прохора Лободника, опису його незвичайного подвигу, побіжно згадується притча про нерозумного багача. Зокрема, спосіб життя святого, який не мав житниць, де зберігав би свої блага (їх він не мав), буквально протиставляється настроям і поведінці згаданої особи з євангельського тексту: «Сій не рече, яко же богатый: “душе, имаша многа благаа, лежаща на многа лѣта, ежь, пій, веселися!”»⁵⁰ (Лк. 12:19).

У контексті оповіді про воздаяння прп. Феодосію за вірність Богу агіограф наводить відомі євангельські слова: «Таже и Господь к нему: “благый рабе, вѣрне умноживый преданный ти талант, тѣмже приими уготованный ти вѣнец и вниди в радость Господа своего”»⁵¹ (Мф. 25:21). На наш погляд, автор звертається до авторитету Господніх слів задля підтвердження святості Печерського ігумена. Засвідчена також віра прп. Нестора в істинність сказаного Спасителем.

Оповідуючи про прихід князя Ізяслава, автор Житія прп. Феодосія наводить паралель між цим фактом і Священною історією. Як свого часу рабиня, побачивши апостола Петра, який, чудесним чином врятований із в'язниці, прийшов до них, «от радости не отврѣзе вратъ» (Діян. 12:14), так і монастирський вратар, маючи благословення не відкривати во-

⁴⁷ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 167.

⁴⁸ Там само. С. 9.

⁴⁹ Там само. С. 9.

⁵⁰ Там само. С. 150.

⁵¹ Там само. С. 23.

ріг до початку вечірньої, не впустив одразу гостя, а дізнавшись про те, що це справді князь, поспішно пішов до ігумена повідомити про прихід високої особи. Прп. Нестор порівнює в цьому уривку становище князя з аналогічним становищем первоверховного апостола: «о семь подражающе святого и врьховнаго апостола Петра»⁵². Вважаємо, що така паралель, насамперед, може бути звичайною згадкою подібної ситуації, відомої зі Святого Письма. І ця згадка вкотре засвідчує добру обізнаність печерських отців із біблійними текстами. Другим поясненням, яке, однак, не заперечує можливість першого, є те, що в такий спосіб автор усвідомлено проводив паралель між локальною монастирською історією та Священною.

Прп. Полікарп, який захоплено пише про святих отців Печерського монастиря, про те, що потрібно багато зусиль, щоб згадати й прославити всіх, хто праведно послужив Господу в цій обителі, зазначає: «Давыдскыи рекущи: радуйтесь, праведнии, о Господѣ, правѣдным подобает похвала!»⁵³ (Пс. 32:1–2) (важливо, що цей біблійний текст міг бути актуалізований богослужбовою практикою). Хоча на перший погляд здається, що автор вживає слова з Псалтирі задля акценту на прославленні Печерських отців (адже сказано «правѣдным подобает похвала!»), звернення до тлумачень цього місця Святого Письма й прочитання в їхньому світлі патерикових слів схиляє до думки, що все-таки наведеною цитатою прп. Полікарп наголошує на тому, що життя Печерських отців було прославленням Господа.

У текстах Феодосіївського циклу – «Слові про перенесенні мощей» та «Похвалі прп. Феодосію» – вміщено дві цитати з Притчей Соломона: «Съ похвалами бывающаа памяти преподобныхъ възвеселят людѣ, рече премудрый Соломонъ», «Похваляему праведнику възвеселят людѣ»⁵⁴ (Притч. 29:2). До речі, в обох випадках цитати починають названі тексти. Йдеться про радість від прославлення праведних людей, від знання про їхнє святе життя, їхні подвиги, які, у свою чергу, слугують взірцями для наслідування, надихають і підтримують на доброму шляху слідування Божим заповідям. Посередництвом цитат патерикова думка підтверджується авторитетом Святого Письма.

Згадуваний вже преподобномученик Євстратій, який перебував у полоні у єврея, був покараний останнім розп'яттям на хресті, подібно до того, як свого часу іудеї розп'яли Спасителя. Святий терпів муку, дякуючи Богу. На сказане нечестивим господарем він відповідав словами вдячності Господу та багатьма цитатами зі Святого Письма, пов'язаними із Хресними стражданнями та Воскресінням Христа. Так, преподобномученик Євстратій каже: «О сем же дъни глаголетъ (Давид, про якого йшлося в тексті перед цим – Л.П.): “сій день, иже сътвори Господь, възрадуемъ и възвеселимъ въ нь”»⁵⁵ (Пс. 117:24). Оскільки в тексті йшлося про те, що єврей розп'яв святого полоненого в день Воскресіння Господнього, то, найбільш імовірно, що наведена цитата стосується цього великого дня. Варто зауважити, що вона входить також і до тексту стихір Пасхи. Але святий чи автор, який вклав ці слова в уста святого, пов'язував їх насамперед зі св. Давидом, тобто знав про їх походження із Псалтирі.

Крім явних цитат, пов'язаних із радістю, у тексті Патерика є й непрямі цитати та алюзії. Так, у розповіді про прп. Прохора Лободника наведені слова: «всегда работаше Господеву радуася»⁵⁶. Припускаємо, що це може бути непрямою цитатою зі Святого Письма, наприклад, із Псалтирі. Найбільш близькою текстологічно нам видається цитата «Работайте Господеву со страхом, и радуйтесь Ему со стрепетом» (Пс. 2:11), хоча за змістом більш відповідною є «работайте Господеву в веселии» (Пс. 99:2). Цілком припустимо, що автор не проводив жодних усвідомлених паралелей зі Святим Письмом, а ці біблійні слова склали вже звичну його лексику, а ще більше – світогляд. Але й можливо, що прп. Полікарп розумів, що його слова відсилають до тексту Псалтирі, і в такий спосіб посилювалася їх значимість авторитетом Святого Письма.

На початку Похвали прп. Феодосію є фраза «Радости бо есть день и веселіа»⁵⁷. Гадаємо, вона має свої витоки в Святому Письмі, можливо, у згадуваних псаломських словах: «сій день, иже сътвори Господь, възрадуемъ и възвеселимъ въ нь» (Пс. 117:24) (імовірно, актуалізовані через стихіри Пасхи) або ж у словах «даси радость и веселіе» (Пс. 50:10).

У двох текстах Феодосіївського циклу – «Слові про перенесення мощей» та «Похвалі прп. Феодосію» – велику кількість разів вживається слово «радуїся»⁵⁸. Можна сказати,

⁵² Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 43.

⁵³ Там само. С. 172.

⁵⁴ Там само. С. 78, 86.

⁵⁵ Там само. С. 107.

⁵⁶ Там само. С. 150.

⁵⁷ Там само. С. 86.

⁵⁸ Там само. С. 83–84, 90–91.

що це анафора, подібна до єдинопочатків ікосів («харитизмів») в акафистах або після 6-ї пісні канону. Початково «радується» походило від Архангельського звертання до Пресвятої Діви Марії (перший акафист присвячений Благовіщенню Пресвятої Богородиці) і відобразало сучасну земному життю Спасителя традицію вітання, зафіксовану в Євангелії.

Гнів. Цитат і алюзій, пов'язаних із гнівом, у тексті Києво-Печерського патерика виявлено 5. Як і щодо попередніх емоцій, так і в цьому випадку є явні цитати, а є непрямі, алюзії.

Так, у Слові про прпп. Тита та Євагрія є дві цитати зі Святого Письма, які покликані авторитетом Господніх слів утвердити правильну емоційну та поведінкову модель. Одна з цитат наведена на пояснення раптової смерті Євагрія, який не бажав примиритися з братом во Христі. Вона засвідчує, що, справді, відбувся справедливий Божий суд: «Рече бо Господь: “всьякъ, гнѣвааи ся во брата своего без ума, повинень есть суду”»⁵⁹ (пор.: Мф. 5:22). А відтак, звертаючись безпосередньо до свого адресата Полікарпа, прп. Симон застерігає його від гніву, підкріплюючи свої слова Божими: «Господь ... тѣй бо рече; да не зайдець солнце въ гнѣвъъ вашемъ»⁶⁰ (Еф. 4:26). Важливо, що слова Апостола як слова Святого Письма сприймалися як слова Божі, хоча це й не були слова безпосередньо Спасителя.

Ще одна алюзія, присутня в цій розповіді, пов'язана з Житієм мученика Никифора Антіохійського. Опис духовної дружби, а відтак, ворожнечі між двома християнами дуже подібний до того, що наведений у Слові про прп. Тита та Євагрія⁶¹. Мабуть, як і у випадку зі святими Варлаамом Печерським та муч. Вітом, автор, помітивши схожість у життях прп. Тита та св. Никифора (саме в аспекті ворожнечі, гніву між двома братами во Христі, яких раніше пов'язувала велика сердечна дружба), через алюзію словесно поєднав ці дві розповіді. У такий спосіб патерикова історія ще й поглиблювалася контекстом Життя святого мученика Никифора Антіохійського, що, у свою чергу, додавало ваги повчанню про негнївливість.

Про князя Мстислава Святополковича, який несправедливо й жорстоко вчинив зі святими Василієм і Феодором, автор зазначає: «И нестерпѣвъ обличенія, и шумень бывъ от вина»⁶². Слова прп. Полікарпа про правителя текстологічно дуже близькі до псаломських: «И воста яко спя Господь, яко силен и шумен от вина» (Пс. 77:65). Навряд чи автор проводив аналогію між несправедливим князем і справедливим Господом. Щонайбільше, паралель могла існувати на рівні – Господь та господар країни. Але, цілком імовірно, що прп. Полікарп лише використав звичну з Псалтирі лексику, не переносючи глибинних смислів біблійного тексту.

Характеризуючи прп. Феодосія, його агіограф пише: «ни гнѣвливъ, ни аръ очима»⁶³. На наш погляд, тут присутня алюзія до псаломського тексту – «яко гнев в ярости его» (Пс. 29:6), яка, однак, не передбачає запозичення змісту із цього уривку зі Святого Письма до життя. Цілком можливо, що мав місце вплив інших біблійних текстів (наприклад, Іс. 13:9).

Страх. Цитат та алюзій, пов'язаних зі страхом, у Патеріку ще менше – 3. І всі вони не мають вказівок на зовнішнє походження. Однак їхня текстологічна схожість до біблійних текстів (принаймні двох із них) дає підстави вважати їх такими. Так, прп. Симон повчає прп. Полікарпа: «Работай Господеви съ страхомъ»⁶⁴. Це – відомі слова з Псалтиря: «Работайте Господеви со страхомъ» (Пс. 2:11). Важливо, що вони актуалізовані богослужбовою практикою – першим антифоном 1-ї кафизми (піснеспів «Блажен муж»), який виконується на Вечірній. Тож прп. Симон, хоча й не називає джерело походження своїх слів, гадаємо, розумів, що вони запозичені зі Святого Письма і що прп. Полікарпу це теж відомо, що додавало їм ваги в його сприйнятті та в очах адресата. Варто також звернути увагу на те, що в цитаті йдеться про правильний страх християнина – страх Божий, що передбачає благоговіння перед Господом і абсолютно відрізняється від інших страхів.

У своїх настановах братії прп. Феодосій, повчаючи про мужність і твердість у духовній боротьбі, ділився своїм досвідом. Святий ігумен розповідав про випробування, яке мало місце на початку його монашеського життя, про видіння чорного пса, що довго стояв перед подвижником і перешкоджав йому, а відтак став невидимим. Це викликало страх прп. Феодосія: «страх и трепеть объять мя»⁶⁵. Для характеристики емоційного стану використано слова із Псалтиря: «страх и трепеть прииде на мя, и покры мя тьма» (Пс. 54:6). Це

⁵⁹ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 123.

⁶⁰ Там само. С. 123.

⁶¹ Там само. С. 122.

⁶² Там само. С. 170.

⁶³ Там само. С. 55.

⁶⁴ Там само. С. 99.

⁶⁵ Там само. С. 48.

може пояснюватися, з одного боку, звичайним запозиченням відомої лексики, відомих словосполучень, що так влучно підходять для змалювання душевних переживань святого ігумена. Тим паче, що цей псалом повинен був бути особливо добре відомим для печерської спільноти: він входить до служби 6-го часу. Однак можливе також і інше пояснення, що не заперечує першого: псаломські слова покликані були внести в житійний текст той зміст, який був у першоджерелі. Нагадаємо, що в псалмі мовилося про скорботу пророка Давида через таємні підступи ворогів, про величезний страх. Псалмопівець зізнавався в своїй боязливості та страху перед ворогами. Пророк мав велику надію на Божу допомогу й це підтримувало його, однак були в житті такі моменти, коли випробовувалося його терпіння й тоді він відчував страх перед ворогами й звертався до Бога з молінням про допомогу⁶⁶. Якщо зіставити цей контекст із патериковим, то, на наш погляд, можна побачити виразні паралелі: і в самій загрозі, яка спричинила відповідний душевний стан, і в протистоянні їй молитвою до Господа. Тобто цілком можливо, що саме ці слова використані для зображення емоцій прп. Феодосія з метою поглибити житійну розповідь додатковим змістом, пов'язати історію печерського ігумена з історією Пророка.

Є в тексті Патерика ще одна фраза, яка може бути алюзією до біблійного новозавітного тексту. У Житті прп. Феодосія згадується один христоробець, який бачив видіння над Печерським монастирем. Текст так характеризує його: «ч'лов'ьку н'ькоєму христоробєву і боящюся Бога»⁶⁷. Подібними словами у Діяннях святих Апостолів повідомляється про Корнилія: «[Корнилій] благогов'їн и бояйся Бога» (Діян. 10:2). Однак, попри деяку словесну схожість, все-таки однозначно стверджувати походження такого формулювання саме з біблійного тексту не можна. Хоча, цілком імовірно, що патерикові слова сягали своїм корінням до названого уривку. Автор міг внести їх навіть не усвідомлено. А міг і усвідомлено. Однак, гадаємо, тексти Діян'я Апостолів, у порівнянні з Євангелієм та Псалтирем, менш відомі, вони не так «на слух», як перші.

Сором. У тексті Патерика віднайдено також одну цитату, пов'язану із соромом: «покры срамота лице мое, чюждь бых братий моиє и странєнь сыном матерє моея»⁶⁸. Слова тотожні псаломським (Пс. 68:8–9). Однак, на нашу думку, автор запозичив лише форму, за допомогою якої зобразив події з печерської історії. Зміст, який пов'язаний із цими словами в Псалтирі, не було внесено в текст прп. Полікарпа: пророк Давид терпить незаслужену ганьбу, а герой, щодо якого використано названі слова в Патерику, зазнав справедливого воздаяння – покритися гноем за своє невірство. Однак важливим є те, що герой та / чи автор, мабуть, не випадково запозичує псаломські слова: вони буквально стосуються описаної ситуації. Гній-сором покрив обличчя і всього його. Але в результаті покаяння прожаний киянин був помилуваний Господом і отримав зцілення.

Висновки. 1. Майже всі виявлені цитати й алюзії (36 (38) із 44) походять зі Святого Письма (Псалтир – 17 (18), Євангеліє – 15, Апостол – 3, Притч – 2, Книга прор. Амоса – 1, Книга Товії – 1). Воно було першоджерелом для багатьох середньовічних творів. Тому до Патерика ці цитати могли потрапити через посередництво інших текстів, які в такому випадку були безпосереднім джерелом наявних цитат і алюзій. Насамперед біблійні тексти актуалізувалися богослужбовою практикою. Однак у Патерику неодноразово чітко мовиться, що, то слова Господні, то слова пророка Давида, то Соломона. Це, як нам здається, однозначно вказує на те, що автори усвідомлювали походження цих слів саме з текстів Святого Письма. Факт переважання біблійних текстів серед джерел цитат і алюзій може пояснюватися, по-перше, тим, що, справді, в силу їх авторитетності та знаності (варто пригадати існуючу в Печерській обителі благочестиву практику вивчення Псалтиря напам'ять), до них найчастіше зверталися середньовічні автори, їх найчастіше – усвідомлено чи неусвідомлено – цитували. А по-друге, тим, що ці тексти з усієї християнської літератури, мабуть, найкраще відомі й для дослідників, тобто запозичення з них найпростіше виявити.

Крім біблійних, потенційними джерелами Патерика, виявленими в результаті цієї розвідки, були агіографічні (Житіє св. муч. Никифора Антіохійського, Житіє свв. мучч. Віта, Модеста і Крискентії), повчальні (Повчання Климента Болгарського) та богослужбові тексти (стихіри, акафисти, канони).

У результаті текстологічного порівняння цитат та алюзій із джерелами (насамперед маємо на увазі Святе Письмо), з'ясовано, що їхня відповідність – більшого чи меншого ступеню, що могло бути пов'язано з відтворенням із пам'яті, з наявністю різних редакцій тощо. З іншого боку, текстологічне зіставлення може допомогти у віднайденні безпосе-

⁶⁶ Разумовский Г., прот. Объяснение священной книги псалмов. Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2020. С. 354.

⁶⁷ Абрамович Д.І. Києво-Печерський патерик. С. 63.

⁶⁸ Там само. С. 174.

редніх джерел. У такий спосіб, наприклад, було уточнено висновки Д.І. Абрамовича: у тексті Патерика є дві різні цитати, кожна з яких складається із двох частин, одна походить із тексту св. євангеліста Матфея, інша – Луки.

Із 44 проаналізованих цитат і алюзій лише 16 (15) містять вказівку на запозичення. Очевидно, вона засвідчувала важливість наголошення на тому, що це не просто слова, а слова Господа, пророка Давида, Соломона. Складно пояснити відсутність такої вказівки в низці інших подібних випадків (близько 7), коли наголос на авторитетності цих слів був би, як нам здається, також важливим. Очевидно, автори мали іншу думку. Решта цитат і алюзій, припускаємо, не виділена тому, що автори прагнули подати приховану, ненаголошену, невиділену алюзію, або ж їх залучення до тексту було більше внесенням тільки форми (самих слів, лексики), а не змісту.

2. Цитати та алюзії дуже гармонійно вплетені авторами в текст Києво-Печерського патерика, що нерідко й складноє їх виявлення. Вони могли бути частиною прямої мови героїв, характеристики особи чи опису якоїсь ситуації тощо, без жодних вказівок на те, що це не оригінальні слова.

Досить часто запозичення – явні та особливим чином не вказані – несуть у собі не лише ідейне смислове навантаження, але також і буквально-словесно пов'язуються з патериковою розповіддю (наприклад, у контексті зазначення важливості поховання та вписання в синодик Печерської церкви вміщена євангельська цитата про те, що імена послідовників Господніх написані на небесах).

3. Щодо причин появи цитат і алюзій у тексті, їхнього функціонального призначення, то, на наш погляд, вони були покликані:

- по-перше, підкріпити ту чи іншу патерикову думку авторитетом Святого Письма як слова Божого (наприклад, навіть слова Апостола згадані як слова Господні) та, можливо, інших текстів християнської літератури. Особливо це справедливо у тих випадках, коли автори зазначають зовнішнє походження цитат через вказівки: «рече», «Давидський рекущи», «по реченному» тощо.

У контексті вивчення ідеальної складової емоційного світу цей аспект засвідчує особливу важливість тих емоцій, щодо яких наявні відповідні цитати, значимість регулювання їх етики, цінність ментальних установок, пов'язаних із ними. Вони відображають уявлення про них та про їх правильність / неправильність залежно від обставин.

- по-друге, посередництвом повідомлень про конкретні ситуації з реалій Печерської обителі підтвердити непохитну істинність слів Господніх;

- по-третє, показати важливість Божих слів у житті святого;

- по-четверте, пов'язати локальну історію (обителі, Русі) із Священною;

- по-п'яте, на рівні форми (через використання подібної чи тотожної лексики) провести паралель між життями (як подвигом) печерських святих і християнських святих більш раннього часу, які мали схожі риси, і в такий спосіб автор прагнув підкреслити цей зв'язок;

- по-шосте, внести в патериковий текст те змістове наповнення, яке міститься в першоджерелі, «розширити» в контексті змісту межі патерикового слова, поглибити цей зміст додатковими важливими пластами;

- по-сьоме, у частині випадків наявність цитат і алюзій, особливо коротких, могла бути пов'язаною з тим, що ці цитати, вирази, слова були добре відомими авторам, становили для них звичну лексику й тому не обов'язково «вкладалися» в текст із певною метою, а тим паче не несли змісту першоджерела, хоча могли й бути усвідомленими як цитата чи алюзія.

Дослідження цитат і алюзій дає можливість зробити висновок про те, що Печерські отці (герої Патерика, автори, читачі) блискуче знали Святе Письмо та інші тексти християнської літератури – і на рівні форми (лексики), і на рівні змісту.

4. 44 виявлені цитати та алюзії містяться в повідомленнях, які стосуються 5 аспектів емоційного світу – сліз і печалі, радості, гніву, страху та сорому – тобто охоплюють практично всю емоційну патерикову палітру. Важливо, що спостерігається певна відповідність і в кількісному співвідношенні: найчисельніші патерикові емоції (плач і смуток; радість) і за кількістю цитат та алюзій посідають відповідно перше та друге місця.

Важливі аспекти печерської візії емоційного світу базувалися на християнській, насамперед біблійній, традиції. Цитати та алюзії засвідчують цінність духовних сліз, духовної радості, святого страху Божого, важливість звернення до Господа в скорботах, перенесенні їх із надією на Нього; нагадують про те, що на зміну печалі приходиться радість і що гріхове життя приводить до безутішного плачу; засуджують перебування в гніві та нерозумних земних веселоцях.

Отримані висновки мають значення як у контексті проблематики джерел, так і в контексті вивчення емоційного світу людини українського Середньовіччя. Перспективами

дослідження є продовження роботи з виявлення відповідних цитат та алюзій, зокрема за словниками й цитатами з творів християнської літератури (повчальної та агіографічної), та їх аналізу; пошук безпосередніх джерел віднайдених цитат і алюзій, з'ясування можливості знайомства з ними печерської общини.

Патерик	Джерело	Дослідник	Вказівка в тексті
Сльози і печаль (21)			
тїй бо рече: «блажени плачющеи, яко тїи угѣшаться» ¹⁶¹	Мф. 5:4	А	+
да сѣявий сь слезами пожнетъ в радости рукоати своя: плакаху бо ся, рече, вмѣтающе сѣмена своа, сїи о Христѣ угѣшени будут ¹⁶¹	Пс. 125:5–6	А	+
възваша бо, рече, праведнїи, и Господь услыша их и от всѣх печали их избави их ³⁵	Пс. 33:18	А	+
по реченному «вечерь въдворитьсѣ плачь, и заутра радость» ¹⁵⁰	Пс. 29:6	А	+
всю печаль свою възверзи къ Господу, яко тѣй попечеться нами, яко же хочеть ⁵⁰	Пс. 54:23	А	–
възверзи на Господа печаль свою, и тѣй ты препитаеть ¹²¹	Пс. 54:23	А	–
възверзи на Господа печаль твою, еже о иконѣ, и тѣй сѣтворить, яко же хочеть ¹⁷⁸	Пс. 54:23	–	–
не плачита мене, но плачита себѣ и чад своих ¹¹⁶	Лк. 23:28	–	–
(яко суботъ ваших ненавидить Господь) и преложи празднику ваша в сѣтованїе ¹⁰⁷	(С. 1:14); Ам. 8:10	–	–
Бысть ... плачь великъ, яко и по мертвѣм. Раби и рабыня плачущиися господина своего ³⁵	Житїе і муки Віта...	–	–
плакаться имаши послѣжде много безъ успѣха ¹⁰²	Повчання Климента Болгарського	–	–
плачася и сѣтуя ¹⁷⁴	Пс. 34:14	–	–
въсплачете и възрыдаете ¹⁰⁷	Лк. 6:25	–	–
плачася горько ¹⁹¹ , плакася горько ^{30–31}	Мф. 27:75; Лк. 22:62	–	–
не трѣплю бо жива быти, аще не вижду его ³⁰	Канон про Розп'яття Господне і на плач Пресвятої Богородиці	–	–
горьцѣ рыдающеи ³⁵	Канон про Розп'яття...	–	–
или дѣтїи отлученїе и сель опечалуеть мя? ⁶⁷	Мф. 19:29	–	–
моля Бога сь слезами ^{50...}	Тов. 12:12 Син., Скит. пат. христ. trad.	К	–
съ слезами учаше ^{55, 71}	Дїян. 20:31	–	–
источникъ слезъ ¹⁶⁰	Пс. 83:7 Лествица	К	–
слезный ... сьсуд ^{160–161}	Пс. 55:9	?	–
Радість (14)			
имѣа на памяти присно слово Господне, и тѣм угѣшаа веселяшеся. «Блажени бо есте, рече, егда укорятъ вы и егда рекуть всякъ золь глаголь на вы лжюще мене ради. Възрадуїтеся и възыграйте, се бо мзда ваша многа естъ на небесѣхъ» ⁴⁷	Мф. 5:11–12, Лк. 6:22–23	А: Мф. 5:11–12	+
Яко же бо рече Господь, радость бываетъ на небеси о едином грѣшницѣ кающемся, то колыма паче о толицѣх праведницѣх ангелом веселитися ¹³³	Лк. 15:7	–	+
творяшаго предивнаа чудеса своих ради угодникъ, яко же рече Господь: «не радуйтеся, яко дуси вам повинуются, радуйтежеся паче, яко имена ваша написана суть на небесѣхъ» ¹⁶⁷	Лк. 10:20	А	+
Радуйтеся бо, рече, и веселитеся, яко имена ваша написана суть на небесѣхъ ⁹	Мф. 5:12, Лк. 10:20	А – Мф. 5:12	+
Сїй не рече, яко же богатый: «душе, имаши многа благаа, лежаща на многа лѣта, ежъ, пїй, веселися!» ¹⁵⁰	Лк. 12:19	А	+
Таже и Господь к нему: «благый рабе, вѣрне умноживый преданный ти талантъ, тѣмже приими уготованный ти вѣнецъ и вниди в радость Господа своего» ²³	Мф. 25:21	А	+?

Патерик	Джерело	Дослідник	Вказівка в тексті
от радости не отворзе вратъ ⁴³	Діян. 12:14	А	+
Давыдскыи рекуви: радуйтеся, праведнии, о Господѣ, правѣд- ным подобает похвала! ¹⁷²	Пс. 32:1/2	А	+
Съ похвалами бываюшаа памяти преподобныхъ възвеселятсѣ лю- діе, рече премудрый Соломонъ ⁷⁸	Притч. 29:2	А	+
Похваляему праведнику възвеселятсѣ людіе ⁸⁶	Притч. 29:2	А	–
О сем же дњи глаголетъ: «сїй день, иже сътвори Господь, възра- дуемсѣ и възвеселимсѣ въ нь» ¹⁰⁷	Пс. 117:24	–	+
всегда работаше Господеви радуасѣ ¹⁵⁰	Пс. 2:11 Пс. 99:2	–	–
Радости бо есть день и веселіа ⁸⁶	Пс. 117:24 Пс. 50:10	–	–
радуїся ^{83–84, 90–91}	Ікос (Канон, Акафист)		
Гнів (5)			
Рече бо Господь: «всякъ, гнѣвааися на брата своего без ума, по- винень есть суду» ¹²³	Мф. 5:22	А	+
Господь... тѣй бо рече: да не зайдетъ солнце въ гнѣвъъ вашем ¹²³	Еф. 4:26	–	+
Слово про Тита і Єварія	Житіє св. муч. . Никифора	–	–
И нестерпѣвъ обличенія, и шумень бивѣ от вина ¹⁷⁰	Пс. 77:65	–	–
ни гнѣвливъ, ні арѣ очима ⁵⁵	Пс. 29:6, Іс. 13:9 ...	–	–
Страх (3)			
Работай Господеви съ страхом ⁹⁹	Пс. 2:11	–	–
страх и трепеть объягъ мя ⁴⁸	Пс. 54:6	–	–
чѣловѣку нѣкоему христороливу и боящусѣ Бога ⁶³	Діян. 10:2	–	–
Сором (1)			
покры срамота лице мое, чюждѣ бых братїи мои и странень сы- ном матере моея ¹⁷⁴	Пс. 68:8–9	–	–

References

Danilevskiy, I. (2002). Tsentonno-parafraznyy printsip v tvorchestve pervykh kievo-pecherskikh leto-pistsev: prepvatstvie ili pomoshch dlya issledovatelya? [The centone-paraphrase principle in the work of the first Kyiv-Pechersk chroniclers: an obstacle or help for the researcher?]. *Mogilyanski chitannya 2001 ro-ku – Mohyla readings of 2001*, P. 68–81.

Danilevskiy, I. (2004). Povest vremennykh let: Hermenevticheskie osnovy izucheniya letopisnykh tekstov [The Tale of Begone Years: Hermeneutic foundations of studying historical texts].

Kont, F. (2005). «Konchavshe pravilo, paki nachakh molitisia Khristu i Bogoroditse so slezami» (Slezy v russkoi dukhovnoi kulture) [«At the end of the rule, again began to pray to Christ and the Virgin with tears»] (Tears in Rus spiritual culture). *Telo v russkoi kulture – Body in Russian culture*, P. 113–118.

Petrushko, L. (2022). Pechal i slozy v epokhu Serednovichchia: vikovy i ta hendernyi aspekty [Sorrow and Tears in the Middle Ages: Age and Gender Aspects]. *Istoriia, nauka, pamiat u naukovomu vymiri: stan, perspektivy – History, science, memory in the scientific dimension: state, prospects*. Kyiv, Ukraine.

Razumovskiy, G., archpriest. (2020). Obyasnenie svyaschennoy knigi psalmov [Explanation of the sacred book of Psalms]. Pochaiv, Ukraine.

Syvets, S. (2013). Filosofsko-literaturna interpretatsiia katehorii «movchannia» ta «tyshi» v «Kyievo-Pecherskomu Pateryku» [Philosophical and literary interpretation of the category «silence» and «piece» in «Kyiv-Pechersk Paterik»]. *Literaturoznavchi studii – Literary studies*, 39, Ch. 2, P. 388–391.

Петрушко Людмила Анатоліївна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу кодикології та кодикографії Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (вул. Володимирська, 62, м. Київ, 01601, Україна).

Petrushko Liudmyla – candidate of historical sciences, research fellow of the department of codicology and codicography, institute of manuscript, Vernadsky national library of Ukraine (62 Volodymyrska Str., 01601, Kyiv, Ukraine).

E-mail: liudmyla1991@ukr.net

EMOTIONAL WORLD OF THE KYIVAN CAVE PATERICON THROUGH THE PRISM OF QUOTES AND ALLUSIONS FROM CHRISTIAN LITERATURE

The goal of the article is to reveal the informational potential of quotations and allusions in the context of the messages of the Kyivan Cave Patericon about the emotional world. Methodology. The research uses methods of analysis, synthesis and generalization, classification and systematization, induction and deduction, narrative, heuristic, retrospective, textual comparison, interpretive and hermeneutic. The scien-

tific novelty. The article makes the first attempt at a comprehensive analysis of pateric quotations and allusions related to the emotional world, most of which have been discovered or clarified for the first time. **Conclusions.** The identified quotations and allusions come from biblical, hagiographic, didactic and liturgical texts. They were urged to reinforce this or that opinion by the authority of the texts of Christian literature; to confirm the doubtless truth of God's words through reports about specific situations from the realities of the Pechersk monastery; connect local history with Sacred history; at the level of form, draw a parallel between the lives of the cave saints and the Christian saints of earlier times, who had similar features; to introduce into the pateric text the content contained in the original source, to «expand» the boundaries of the pateric word in the context of the content, to deepen this content with additional important layers. In some cases, the presence of quotations and allusions, especially short ones, could be due to the fact that these words were well known to the authors, were a familiar vocabulary for them and therefore were not necessarily «inserted» into the text with a specific purpose, although they can be understood as a quotation or an allusion. Important aspects of the Pechersk vision of the emotional world were based on the Christian, primarily biblical, tradition. The obtained conclusions are important both in the context of the problem of sources and in the context of the study of the emotional world of a person in the Ukrainian Middle Ages.

Key words: emotional world, Kyivan Cave Patericon, quotations and allusions, Holy Scripture, hagiography, educational literature, liturgical texts.

Дата подання: 3 квітня 2023 р.

Дата затвердження до друку: 24 квітня 2023 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Петрушко, Л. Емоційний світ Києво-Печерського патерика крізь призму цитат та алюзій християнської літератури. *Сіверянський літопис*. 2023. № 2. С. 97–112. DOI: 10.58407/litopis.230211.

Цитування за стандартом APA

Petrushko, L. (2023). Emotsiyni svit Kyievo-Pecherskoho pateryka kriz pryzmu tsytat ta aliuzii khrystyianskoi literatury [Emotional world of the Kyivan Cave Patericon through the prism of quotes and allusions from Christian literature]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 97–112. DOI: 10.58407/litopis.230211.

